

КРИЗИ В ЕКОНОМІЦІ, ЇХ ВИДИ, СУТНІСТЬ ТА НАСЛІДКИ

Анотація. Розкрито сутність криз та кризових явищ у розвитку соціально-економічної системи, охарактеризовано їх види, причини та наслідки, що безпосередньо впливають на розвиток ринкової економіки України.

Аннотация. Раскрыта сущность кризисов и кризисных явлений в развитии социально-экономической системы, охарактеризованы их виды, причины и последствия, которые непосредственно влияют на развитие рыночной экономики Украины.

Annotation. The essence of crisis and crisis phenomena in the development of the social and economic system are revealed. Their types, causes and consequences that directly affect the development of the market economy of Ukraine are characterized.

Ключові слова: криза, антикризове управління, класифікація видів криз, причини криз, наслідки кризи.

Кожна економічна система або навіть далекий від економічної категорії процес може зіткнутися із таким багатограним явищем, як криза. Упродовж усього історичного розвитку економіки та функціонування економічних систем країн світу ведеться постійна боротьба із кризовими явищами та наслідками. Проте проблема подолання криз ускладнюється тим, що кризи неоднакові не тільки за причинами і наслідками, але й за самою своєю суттю. Необхідність у розгалуженій класифікації криз пов'язана з диференціацією засобів і способів управління ними. Якщо є типологія і розуміння характеру кризи, з'являються можливості зниження її гостроти, скорочення часу тривалості і забезпечення безболісності протікання.

Метою даної статті є висвітлення сутності криз у розвитку соціально-економічної системи та узагальнення їх видів.

Проблема виникнення економічних криз є предметом дослідження багатьох вчених, таких, як: Дж. М. Кейнс, К. Маркс, П. Самуельсон, Р. Дж. Хоутрі, Й. Шумпетер, Дж. Тобін, К. Ерроу, Дж. Стігліц, Ф. Кідланд та Е. Прескот. Серед вітчизняних вчених варто відмітити великий вклад та наукові праці М. Туган-Барановського, М. Кондратьєва, В. Гейця, Є. Перельолкіна, А. Гончарука, Д. Лук'яненка, В. Василенка, Л. Дмитриченко, а також В. Іноземцева, Є. Балацького, С. Глазьєва, С. Меньшикова, Ю. Яковця та ін.

У сучасному розумінні криза (від грец. *krisis* – вихід, закінчення, суд і вище справедливе покарання) – розлад, занепад, загострення (політичних, економічних, соціальних) протиріч. В економічному контексті – це крайнє загострення протиріч у соціально-економічній системі, що загрожує її життєстійкості в навколишньому середовищі [1, с. 586].

Будь-яка соціально-економічна система (підприємства, суспільна формація тощо) має дві тенденції свого існування:

функціонування – підтримка, збереження функцій, що визначають цілісність соціально-економічної системи, її якісну визначеність та сутнісні характеристики;

розвиток – придбання нової якості, що змінює стабільність й умови функціонування соціально-економічної системи. Фактором розвитку є підвищення продуктивності праці, зміна його характеру, виникнення нової технології, посилення мотивації діяльності.

Зв'язок функціонування і розвитку відображає можливість і закономірність настання та подолання криз. Функціонування стримує розвиток і в той же час є його живильним середовищем; розвиток руйнує багато процесів функціонування, але створює умови для його більш стійкого здійснення [2, с. 11]. Проте кризи відображають не тільки протиріччя функціонування і розвитку, але можуть виникати й у самих процесах функціонування, тобто утворюватися цією системою як закономірний наслідок або помилка цих процесів. Також кризи не обов'язково є руйнівними – вони можуть протікати з різною мірою гостроти.

Існують загальні і локальні кризи. Загальні кризи охоплюють соціально-економічну систему, локальні – тільки частину її. Це поділ криз за масштабами прояву. Звичайно, він носить умовний характер. У конкретному аналізі кризових ситуацій необхідно враховувати межі соціально-економічної системи, її структуру і середовище функціонування, бо звичайно ж криза має особливість впливати по-різному на кожну державу із будь-яким типом економічної системи та рівнем розвитку національної економіки настільки по-різному, що в одній державі може зруйнувати економіку, а в іншій залишити мінімальні, ледве відчутні наслідки свого протікання.

Розрізняють такі види криз за відповідними ознаками їх класифікації:

1. За масштабами прояву: загальні та локальні;

2. За проблематикою можна виділити макро- і мікрокризи. Макрокризі властиві досить великі обсяги і масштаби проблематики. Мікрокриза охоплює тільки окрему проблему чи групу проблем. Ще однією особливістю кризи є те, що вона, коли є навіть локальною чи мікрокризою, як ланцюгова реакція може поширюватися на всю систему чи всю проблематику розвитку, тому що в системі існує органічна

© Пуша М. С., 2013

взаємодія всіх елементів, і проблеми не зважаються окремо.

3. За причиною виникнення: природні, суспільні та екологічні кризи;

4. За структурою відносин у соціально-економічній системі і диференціацією проблематики її розвитку можна виділити окремі групи економічних, соціальних, організаційних, психологічних, технологічних криз.

Економічні кризи відображають гострі протиріччя в економіці країни чи економічному стані окремого підприємства, фірми. Це кризи виробництва і реалізації товару, взаємин економічних агентів, кризи неплатежів, втрати конкурентних переваг, банкрутства й інші [3, с. 14].

У групі економічних криз окремо можна виділити фінансові кризи. Вони характеризують протиріччя в стані фінансової системи чи фінансових можливостей фірми. Це кризи грошового вираження економічних процесів.

Політичні кризи (складовими елементами яких є, зокрема: втрата респектабельності й авторитету апарату управління, розкол у партіях; ідеологічна криза – руйнація принципів, підвалин, моральності, зростання злочинності; криза реалізації інтересів різних соціальних груп та класів тощо), як правило, торкаються всіх сторін розвитку суспільства і з часом трансформуються в кризи економічні. Непомірна бюрократизація часто є проявом організаційної кризи [4].

Під час соціальних та економічних перетворень виникають психологічні кризи, що виявляються у вигляді стресу, який набуває масового характеру; це почуття непевності, паніки, страху за майбутнє, незадоволенням роботою, правовою захищеністю та соціальним станом.

Технологічна криза виникає як криза нових технологічних ідей в умовах явно вираженої потреби в нових технологіях, наприклад, це може бути криза технологічної несумісності виробів, криза відторгнення нових технологічних рішень. Такі кризи можуть виглядати як кризи науково-технічного прогресу.

Структурна криза є порушенням закону пропорційного розвитку суспільного виробництва. Це виявляється в серйозних диспропорціях між галузями, з одного боку, і випуском найважливіших видів продукції в натуральному вираженні, необхідних для збалансованого розвитку, з іншої [2, с. 34].

Кризи також можуть бути передбачуваними (закономірними) й несподіваними. Передбачувані кризи настають як етап розвитку системи. Причини криз – це сукупність факторів впливу на соціально-економічну та інші системи, що зумовлюють виникнення і характер протікання криз, а також є визначальними в обґрунтуванні доцільності застосування певного інструментарію прогнозування та боротьби з ними. Різновидом передбачуваних криз є циклічна криза, звісно, за умови, що відома та вивчена її природа і характер. Несподівані кризи (зумовлені суб'єктивними причинами) є результатом, наприклад, помилок в управлінні, катастрофічних природних явищ, економічної залежності тощо. Існують також кризи явні – протікають помітно й легко виявляються – та приховані – чим і обумовлена небезпечність таких криз [4].

Для розпізнавання кризових ситуацій, що виникають, велике значення має їхня типологія. Кризи бувають регулярні (циклічні), які повторюються з певною закономірністю, і нерегулярні.

Економічною наукою розроблено цілу низку різних теорій, що пояснюють причини економічних циклів і криз, що відображені у табл. 1.

Таблиця 1

Теорії циклів і криз

Автори теорії	Назва та сутність теорії
Хоутрі Р. Д.	Грошова теорія, яка пояснює цикл експансією банківського кредиту
Шумпетер І. А. та Хансен Е. Х.	Теорія нововведень, що пояснює цикл використанням у виробництві важливих нововведень
Пігу А. С. та У. Беджгот	Психологічна теорія, що трактує цикл як наслідок хвиль песимістичного й оптимістичного настрою, що охоплюють населення
Дж. Гобсон, Дж. Фостер, Кетчінгс та ін.	Теорія недоспоживання, що вбачає причину циклу в занадто великій частці доходу, що припадає багатим і ошадливим людям, порівняно з тою, що може бути інвестована
Ф. Хайек, Л. Мізес та ін.	Теорія надмірного інвестування, прихильники якої вважають, що причиною рецесії є, швидше, надмірне, ніж недостатнє інвестування
Джеванс, Мур	Теорія сонячних плям – погоди – врожаю

Представники неокласичної та ліберальної шкіл вважали причиною криз недоспоживання населення, що, як наслідок, викликає умовне надвиробництво. Тому дієвим засобом від криз вважалось стимулювання споживання. Проте низка платоспроможність є скоріше наслідком, ніж причиною кризи.

Фрідріх А. фон Хайек, прихильник ринкової свободи й послідовний супротивник державного втручання, вважав, що кризи надвиробництва виникають через надлишкове фінансування з боку держави (дешевих кредитів, накачування попиту).

Отже, перелічені теорії пояснюють циклічний розвиток економіки, який характеризують цикли різної тривалості. Тобто, в результаті закономірного виникнення та дослідження кризових ситуацій вчені різних напрямів мали можливість виокремити такі різновиди циклів, які зазначені у табл. 2 [5, с. 345].

Таблиця 2

Теорії економічного циклу

Автор теорії економічного циклу	Довжина	Головні особливості циклу
Дж. Кітчин	2 – 4 роки (короткостроковий цикл)	Комерційні цикли – рівень завантаженості виробничих потужностей – обсяг запасів – коливання ВВП, інфляція, зайнятість
В. Мітчелл	3 – 3,5 роки	Кризи як багатофакторний процес – кожен

	(короткостроковий цикл)	є унікальним та має власні причини та пояснення
К. Жугляр	7 – 12 років (середньостроковий цикл)	Інвестиційний цикл – коливання ВВП, інфляції, зайнятості
К. Маркс	10 – 14 років (середньостроковий цикл)	Періодичне поновлення основного капіталу, заміна виробничих фондів
С. Кузнець	15 – 20 років (середньостроковий цикл)	Будівельні цикли, поновлення житлового фонду та виробничих споруд
Кондратьєв М. Д.	40 – 60 років (довгостроковий цикл)	Технічний прогрес, структурні зміни
Дж. Форестер	200 років	Поява нових видів енергії та матеріалів
Е. Тофлер	1 000 – 2 000 років	Розвиток цивілізації

Дж. М. Кейнс вважав економічні кризи неминучими в умовах класичного капіталізму й такими, що впливають з природи властивого йому ринку. Як принципово необхідний засіб згладжування проблем кризи й безробіття Кейнс висунув ідею забезпечення державного втручання в економіку з метою стимулювання ефективного сукупного попиту.

Виходячи із зазначеного, регулярні економічні кризи впливають на все господарство і породжують вагомі проблемні ситуації. Регулярні кризи перевиробництва дають початок новому циклу, в ході якого економіка поступово проходить 4 фази і готує основу для наступної кризи:

перша фаза – криза, або спад – скорочення виробництва і ділової активності, падіння цін, затоварювання, зростання безробіття, різке збільшення кількості банкрутств;

друга фаза – депресія, або стагнація – пристосування господарського життя до нових умов, набуття нової рівноваги;

третья фаза – поживлення – починаються капіталовкладення, зростає виробництво, зайнятість населення, і це поживлення охоплює передусім ті галузі, що постачають засоби виробництва;

четверта фаза – підйом, або бум – прискорення економічного розвитку виявляється в серії нововведень, появи нових товарів, нових підприємств, стрімкому зростанні капіталовкладень та рівня життя населення [6, с. 36].

Серед інших розрізняють проміжні, часткові та галузеві кризи.

Проміжна криза перериває на певний час проходження будь-якого з етапів. Він менш глибокий і тривалий порівняно з регулярною кризою і носить локальний характер.

Визначальною рисою часткової (приватної) кризи є те, що вона охоплює не всю економіку, а окремі її сфери (наприклад, нафтова криза).

Галузева криза охоплює одну з галузей національного господарства (наприклад, перепрофільювання оборонного комплексу країни).

Отже, можна зробити висновок, що проміжні кризи – це кризи, що не дають початок новому циклу, а заупиняють на певний час просування фази підйому та поживлення; часткові кризи – це кризи, що охоплюють не всю економіку, а яку-небудь сферу суспільного відтворення; галузева криза – охоплює одну із галузей національного господарства; структурна криза є порушенням закону пропорційного розвитку суспільного виробництва. На кожну країну криза має свої прояви наслідки, бо вона порушує економічну систему як всередині країни, так і зовні, що в свою чергу викликає ланцюгову реакцію і відображається на інших державах. Це може бути як підвищення рівня безробіття та інфляції всередині, так і зниження діяльності національної економіки країни на зовнішньо-економічній арені, спад виробництва, банкрутство підприємств, занепад галузей тощо.

Можна додати, що всі кризові явища пов'язані між собою: так, наприклад, фінансова криза в країні чи різка девальвація національної валюти, як наслідок кризи, може спричинити не тільки проблеми у сфері економіки, але й призвести до появи структурної, соціальної або політичної криз.

Отже, криза – це певний етап функціонування і розвитку соціально-економічної системи, який зумовлює об'єктивну необхідність її якісної трансформації як способу виходу з неї. До визначення поняття кризи слід підходити, враховуючи не тільки наявні негативні наслідки, але й з позитивних причинно-наслідкових зв'язків. Запобігання кризи можливе лише шляхом подолання низки її соціально-економічних причин і передумов, що реалізується, зокрема, через усвідомлення негативного впливу ігнорування об'єктивних економічних законів, негативних наслідків надмірної суб'єктивізації економічних відносин [4].

Виходячи з історичного досвіду, кризи, як правило, можна передбачити, спрогнозувати, а при бажанні й викликати; кризи можна прискорювати, випереджати, відсувати (запобігати), тобто кризові процеси певною мірою можуть бути керованими; також до криз можна й необхідно готуватися. Ефективне управління здатне прискорити вихід з кризи та мінімізувати її наслідки.

Тривалість і глибина кризи є наслідком помилок в антикризовому управлінні, недосконалості законодавчих актів та дій відповідальних суб'єктів. Проте економічна криза може стрімко розвиватися та породжувати нові негативні наслідки як на мікро-, так і на макрорівнях, тому для зменшення негативних наслідків для економіки держави – треба зміцнювати відсталі галузі шляхом розвитку НТП, задати курс розвитку держави у напрямі більшої економічної автономії, укріплювати національну валюту шляхом збільшення золотого запасу держави, виробляти та експортувати конкурентоспроможні вітчизняні товари на міжнародні ринки, покращити протікання економічних, соціальних і політичних процесів усередині країни та знизити рівень енергозалежності від інших держав. Усе це надасть змогу мінімізувати негативні наслідки як внутрішньої, так і зовнішньої економічної загрози.

Література: 1. Міждисциплінарний словник з менеджменту : навч. посібн. / [Д. М. Черваньов, О. І. Жилінська, М. В. Петровський та ін.] ; за ред. Д. М. Черваньова, О. І. Жилінської. – К. : Нічлава, 2011. – 624 с. 2. Василенко В. О. Антикризове управління підприємством : навч. посібн. [для студ. вищ. навч. закл.] / В. О. Василенко. – К. : ЦУЛ, 2003. – 504 с. 3. Василенко В. О. Антикризове управління підприємством : навч. посібн. / В. О. Василенко. – [вид. 2-ге, виправл. і доп.] – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 504 с. 4. Кухта П. В. Електронне наукове фахове видання "Ефективна економіка" [Електронний ресурс] / П. В. Кухта. – 2012. – № 10. – Режим доступу : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=1439.htm>. 5. Тараненко І. В. Структура економічного циклу та особливості циклічного розвитку відкритої економіки України в контексті виходу зі світової фінансово-економічної кризи / І. В. Тараненко // Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму. – 2010. – № 1 (3). – Том 1. – С. 343–357. 6. Бондар В. О. Ситуаційний менеджмент : навч. посібн. / В. О. Бондар. – К. : Центр учбової літератури, 2012. – 388 с.